

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding: Milieugeschiedenis, begripsbepaling en tussenstand

Zon, Henk van

Citation

Zon, H. van. (2006). Inleiding: Milieugeschiedenis, begripsbepaling en tussenstand. *Leidschrift : Cultuur En Natuur*, 21(April), 7-26. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72811>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72811>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Milieugeschiedenis, begripsbepaling en tussenstand

Henk van Zon

Het begrippenpaar ‘mens en leefomgeving’ uit de titel van dit themanummer zal bij de doorsnee lezer een rijke variatie aan associaties oproepen. In het redactioneel geeft de redactie een zekere inperking. Zij stelt dat het haar gaat om ‘de wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving in verschillende tijdperken van de geschiedenis’. ‘Omgeving’ wordt vervolgens enigszins ingeperkt tot ‘natuur’, zoals ook in de titel van dit nummer tot uitdrukking komt. Enerzijds ingeperkt, anderzijds met ‘leefomgeving’ zeer ruim gehouden, zodat ook de gehele stedelijke context hiermee in beeld wordt geplaatst. Het artikel van Deligne is aan urbane ontwikkelingen gewijd en valt binnen die stedelijke samenhang. Met het tegenover elkaar stellen van cultuur en natuur wordt op het oog een verdere toespitsing bereikt. Op het oog, want natuur en cultuur vormen geen echte tegenstelling. Neem als voorbeeld de werkzaamheden van de boer in het verleden. Die horen volgens de gangbare visie tot de afdeling cultuur. Welke boer zal het echter wagen om zich niets van de natuur(wetten) aan te trekken? Ook in onze tijd, met allerlei vormen van niet-grondgebonden en volgens velen over-getechnologiseerde landbouw, blijven bijvoorbeeld het weer en de bodemgesteldheid (natuurlijke gegevens) factoren waarmee rekening moet worden gehouden.

Een definitie van milieugeschiedenis

Deze korte aanduiding van de verwarringen en onduidelijkheden die de combinatie natuur en cultuur ons oplevert, vormt een goede opmaat voor het introduceren van een term die in dit verband aandacht verdient en die overeenkomstige problemen van omschrijving met zich meebrengt. Ik bedoel de definiëring van het begrip ‘milieugeschiedenis’. Uit het voorgaande werd al duidelijk dat de afbakening van dit werkgebied minder eenvoudig is dan de argeloze beschouwer aanvankelijk zou veronderstellen. En niet alleen de argeloze beschouwer – ook binnen de kring der vakgenoten bestaat geen eenduidig antwoord op de vraag wat nu tot de milieugeschiedenis moet worden gerekend. Vallen bijvoorbeeld agrarische geschiedenis of onderdelen daarvan eronder? De afhankelijkheid van de boer van omgevingsfactoren in heden en verleden, zoals hierboven

Leidschrift, jaargang 21, nummer 1, april 2006

aangestipt, kan er zonder veel moeite onder worden gerangschikt. Toch zullen weinig landbouwhistorici zich milieuhistoricus (willen) noemen. Een ander voorbeeld: de historische geografie houdt zich onder andere bezig met de factoren die van invloed waren op de vestiging van (gemeenschappen van) mensen in een bepaald gebied. Daar behoren met andere woorden omgevingsfactoren, dan wel natuurlijke omstandigheden, tot de bepalende elementen. Ook de veranderingen die mensen in hun omgeving aanbrachten om deze aan hun eisen aan te passen rekenen we tot de historische geografie – maar evenzeer tot de milieugeschiedenis. Het is dan ook goed te begrijpen dat het historisch-geografische artikel van Shipley in dit nummer een plaats heeft gekregen. De bijdrage van Schrikker over een economisch-geografische beschrijving van een deel van Sri Lanka aan het eind van de achttiende eeuw reken ik ook hiertoe. Het omgekeerde, te weten het weglaten van de rol van de mens, kan zich ook voordoen: zo publiceerde de historisch-geograaf Helmut Jäger in 1994 zijn *Einführung in die Umweltgeschichte*.¹ Zijn insteek vormden ‘Natürliche Prozesse als Urheber der Umweltgeschichte’. Daarin is dus nauwelijks sprake van een wisselwerking tussen mens en natuur of omgeving.

Er zijn meer voorbeelden te geven van soortgelijke verwarringen en onduidelijkheden in de uitgangspunten. Het wordt kortom tijd om ons af te vragen wat we onder milieugeschiedenis dienen te verstaan. Simpel gezegd is het dat onderdeel van de geschiedenis waarin milieuonderwerpen worden bestudeerd. Het eerste deel van dit begrip zal toelichting behoeven. Wat is milieu? Hierop heeft de Leidse hoogleraar L.G.M. Baas Becking al in de jaren dertig van de vorige eeuw een handzaam antwoord gegeven. In zijn oratie *Gaia of leven en aarde* omschrijft hij het aldus: ‘Een complex van uitwendige factoren, een zeer samengestelde kringloop van aardsch gebeuren, waarin geen variatie geduld kan worden zonder noodlottige gevolgen voor het organisme’. Ter verduidelijking sprak hij vervolgens van ‘dit complex van uitwendige omstandigheden, dat wij milieu noemen’. Hij was daarmee een van de eerste Nederlanders die de term in de huidige zin gebruikten.²

De term organisme omvat in wezen alles wat leeft en groeit. In het tegenwoordig gangbare spraakgebruik wordt deze ruime definitie vaak

¹ Helmut Jäger, *Einführung in die Umweltgeschichte* (Darmstadt 1994).

² L.G.M. Baas Becking, *Gaia of leven en aarde* ('s-Gravenhage 1931) 5. Ook in andere publicaties van Becking, zoals *Geobiologie of inleiding tot de milieukunde* (Den Haag 1934) wordt zijn ‘moderne’ benadering van het begrip geïllustreerd.

verengd tot ‘het geheel der uitwendige omstandigheden die van invloed zijn op het welzijn van de bevolking of van de mensheid in het algemeen.’³ Daarmee blijft het grootste deel van de schepping dus buiten beschouwing. Van de slogan ‘Dag vogels, dag bloemen, dag vissen’ uit de jaren zeventig van de vorige eeuw is dan slechts de zorg voor de volksgezondheid of voor het voortbestaan van de soort mens overgebleven. Het is in dit verband veelzeggend dat we bij allerlei grote of kleine calamiteiten steeds weer worden gerustgesteld met de mededeling ‘dat er geen gevaar voor de volksgezondheid is opgetreden’, of woorden van soortgelijke strekking. Of de kwaliteit van water, bodem of lucht wordt aangetast is kennelijk het vermelden niet waard. Nog onthutsender is dat de autoriteiten er aldus handelend van lijken uit te gaan dat het ons niet interesseert, casu quo dat we het niet hoeven te weten. Een milieuprobleem is volgens de beperkte omschrijving een ‘aantasting of dreigende aantasting van de kwaliteit van het milieu’ of een ‘verstoring van de maatschappij-milieu-relatie’ – beide sterk antropocoon bepaalde visies. Meestal gaat het dan ook nog slechts om problemen die door de mens worden veroorzaakt.⁴

Een duidelijke omschrijving of afbakening van het werkgebied is niet eenvoudig te geven. Tot ongeveer twintig jaar geleden werd wel eens de vrees uitgesproken dat het vak een grabbelton zou worden, waar ieder uit zou halen of in zou stoppen wat hem of haar van pas kwam. Ook al is gaandeweg enige consensus ontstaan over de inhoud, een scherpe en ieder bevredigende bepaling ligt waarschijnlijk niet binnen bereik. Een al te strikte begrenzing is in wezen ongewenst, al is het wel verstandig om ervoor te zorgen dat het vak niet alle kanten uit waaiert. Daarbij moeten we bedenken dat het nog volop in ontwikkeling is, en in een dergelijke fase is inperking niet functioneel. De volgende omschrijving geeft naar mijn smaak voldoende armslag: milieugeschiedenis houdt zich bezig met de wijze

³ H.A. Udo de Haes, ‘Milieukunde, begripsbepaling en afbakening’ in: J.J. Boesema, J.W. Copius Peereboom en W.T. de Groot red., *Basisboek milieukunde* (Meppel en Amsterdam 1984) 21: ‘de fysieke, niet-levende en levende, omgeving van de maatschappij waarmee deze in een wederkerige relatie staat’. In dezelfde trant J.G. ten Houten: ‘het milieu [is] de som van alle omgevingsfactoren (biotische en abiotische), die niet alleen voor het leven van mensen, maar ook voor dat van dieren en planten van belang zijn’; zie zijn ‘Inleiding tot de milieucyclopedie’ in: J.G. ten Houten en H. Gysels red., *Encyclopedie van het milieu. Een compleet handboek over onze omgeving. Wat is er gaande, wat bedreigt haar en wat kunnen we daaraan doen* (Utrecht 1984) 5. Naast de sterk antropocoonse benadering in het maatschappelijk-politieke spraakgebruik heeft de wetenschappelijke visie de andere organismen niet uit het oog verloren.

⁴ Udo de Haes, ‘Milieukunde’, 25.

waarop en de mate waarin milieufactoren (water, bodem, lucht) invloed hebben gehad op (samenlevingen van) mensen en de invloed die mensen op uiteenlopende wijzen op die milieufactoren hebben gehad. Hiermee wordt zowel recht gedaan aan onze afhankelijkheid van de omgeving als aan onze inwerking daarop. Tevens biedt deze formulering genoeg gastvrijheid aan andere historische (sub)disciplines. Bovendien is regelmatig sprake van overlappingsen, en dan hangt het doorgaans van de onderzoeker af welk etiket op een studie wordt geplakt.

Hiermee heb ik de eerste valkuil aangeduid. De kwestie van de afbakening geldt uiteraard niet slechts voor milieugeschiedenis. Een tweede is al evenzeer eigen aan meer takken van de geschiedwetenschap dan alleen aan dit betrekkelijk nieuwe onderdeel. Dat is het projecteren van de eigentijdse gang van zaken in het verleden, of het schetsen van historische ontwikkelingen als een soort voorbereiding op de hedendaagse toestand. Gelet op de actualiteit van milieukwesties ligt dit gevaar bij milieugeschiedenis misschien meer op de loer dan bij andere sectoren van de geschiedbeoefening.

Een derde aspect staat juist haaks op het hiervoor genoemde. Dat is de neiging om milieuproblemen als specifiek tot onze tijd behorend te beschouwen, als volstrekt uniek. Alle partijen in het milieudebat lijden min of meer aan deze eigenaardigheid. Of het nu (vervuilende) ondernemers zijn of actiegroepen die zich tegen hen teweerstellen, autoriteiten die met een probleem worden geconfronteerd, niet gehinderd door enige historische kennis geven zij hun oordeel over kwesties die soms al eeuwen oud zijn. Voor iemand met een beetje historisch besef is deze ontkenning van de historische dimensie meestal geen opwekkende gewaarwording, vaak ook tenenkrommend.

Uit deze schets kunnen we in ieder geval ook afleiden dat het een 'normale' historische subdiscipline is, waar de gangbare historische problemen en hebbelijkheden een rol spelen.

Diverse vormen van milieugeschiedenis

Milieugeschiedenis kunnen we vanuit diverse invalshoeken bestuderen. In deze inleiding zal ik aan drie aandacht besteden. Ten eerste is er het ruimtelijke niveau, dat wil zeggen de schaal waarop we een onderwerp benaderen. In de tweede plaats hebben we te maken met uiteenlopende 'soorten' milieu: het groene, het grijze en het mentale of belevingsniveau. Ten slotte

kunnen we de invloed van bepaalde stoffen in het milieu volgen, zoals de cyclus van D.D.T. of chloor in het algemeen, of de effecten van het gebruik van lood gedurende diverse millennia. In verband met de mij toegemeten ruimte en omdat in dit nummer geen artikelen zijn opgenomen die de werking van stoffen beschrijven blijft deze laatste invalshoek buiten beschouwing. Wat waren de verwachtingen bij de introductie, hoe groeide de kennis over de gevolgen en welke repercussies had dat voor het gebruik? Ook het verslag van een milieuramp kan aanleiding zijn tot een verhandeling over de omstandigheden of stoffen die daarbij een rol speelden. In het kader van dit themanummer is het de moeite waard om te zien onder welke categorieën we de hier gepresenteerde artikelen kunnen rangschikken.

Allereerst de ruimtelijke schaal. In de geruchtmakende publicatie *Zorgen voor morgen* onderscheiden de onderzoekers van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu(hygiëne) (RIVM) vijf niveaus waarop milieuproblemen zich manifesteren: het mondiale, continentale, fluviale, regionale en lokale.⁵ Vanwege de overzichtelijkheid van de beperkte ruimtelijke schaal zou vanuit historisch perspectief nog een zesde categorie, het insulaire niveau, kunnen worden toegevoegd. Op elk niveau treffen we specifieke problemen aan, die ook in het verleden al een rol speelden. Op mondiale schaal zijn het broeikaseffect en de aantasting van de ozonlaag de meest in het oog springende problemen; op het continentale niveau spelen verzuring, verspreiding van stof, kernongevallen en de vorming van ozon op leefniveau de belangrijkste rol. De fluviale schaal wordt bepaald door vermessing en verspreiding van stoffen; de regionale door vermessing, verspreiding van stoffen, verdroging en verwijdering of berging van afval. De problemen op het lokale niveau worden gekenmerkt door geluidhinder, stankoverlast, luchtverontreiniging in steden en problemen in het milieu van de woning. Het insulaire niveau ten slotte is een variant van het lokale, maar dan in een geïsoleerde setting. Zonder invloeden van buitenaf kunnen we de invloed van een bepaalde factor, bijvoorbeeld de mens, heel duidelijk traceren. Uit het artikel van Hughes in dit themanummer blijkt de waarde van deze invalshoek. Niet voor niets begint het boek van Ponting met een beschrijving van de gang van zaken op het zeer afgelegen Paaseiland.⁶ De

⁵ F. Langeweg red., *Zorgen voor morgen. Nationale milieuerkenning, 1985-2010* (Alphen aan den Rijn 1988) 4-5, uitgewerkt in de hoofdstukken 3, 4, 5, 6 en 7.

⁶ Clive Ponting, *A green history of the world* (Londen 1991). De Nederlandse vertaling (*Een groene geschiedenis van de wereld*) verscheen in Amsterdam in 1992, en is enkele keren herdrukt.

boodschap is niet mis te verstaan: in feite is de aarde niets anders dan een beetje groot eiland, waaruit geen ontsnappen mogelijk is.

Veel van deze omschrijvingen van milieuproblemen en de schaal waarop zij voorkomen kunnen, hoewel zij aan onze tijd gebonden lijken, op een respectabele ouderdom bogen. Behalve de kwesties op het mondiale niveau zijn ze vrijwel allen in de geschiedenis bekend. De verspreiding van stoffen op (inter)continentale schaal is bijvoorbeeld al duizenden jaren oud: restanten van de winning en verwerking van lood in Klein-Azië zijn vanaf het begin via de atmosfeer over geheel Europa verspreid. Verontreiniging van de Rijn is minstens anderhalve eeuw oud, de verwijdering – en mogelijk nuttige toepassing – van stedelijk afval heeft de geesten in Nederland al eeuwen beziggehouden. Bij geluidhinder op lokaal niveau hoeven we maar te denken aan de karren met ijzerbeslag om de wielen die over kinderhoofdjes ratelden, of smeden die hun lawaaiig bedrijf temidden van de woonbebouwing uitoefenden. Over stankoverlast in de steden zijn ons uit het verleden zoveel mededelingen overgeleverd dat deze welhaast een standaardgegeven lijken. Het is in dit verband veelzeggend dat de doorstroming (verversing) van de lucht in vele geneeskundige plaatsbeschrijvingen, ook achttiende-eeuwse, een vast onderwerp vormt.

In hoeverre kunnen we de op deze niveaus aangeduide problemen in historische publicaties terugvinden? Of, anders geformuleerd, wat is de stand van zaken op milieuhistorisch terrein? En: vinden we de grote thema's uit het hedendaagse milieudebat terug in de geschriften van historische onderzoekers? Het is een goed teken dat ik me bij het beantwoorden van deze vraag beperkingen zal moeten opleggen. Er wordt veel gepubliceerd, te veel om hier op te noemen, laat staan op in te gaan. Diverse categorieën moeten daarom buiten beschouwing blijven. Om er één te noemen: de biografieën van grote namen als Rachel Carson (1907-1964) en George Perkins Marsh (1801-1882) zullen hier niet aan de orde komen.⁷

De oudste milieuhistorische publicatie waarin de wereldschaal wordt gehanteerd, is het boek van deze Marsh, *Man and nature*.⁸ Hij benadert zijn onderwerp als een geograaf, zoals uit zijn indeling in 'woods, waters, sands' blijkt. Daarnaast besteedt hij aandacht aan uiteenlopende onderwerpen als het uitsterven van planten en dieren en natuurlijke hulpbronnen. Zijn grote

⁷ Voor de liefhebbers: Linda Lear, *Rachel Carson. Witness for nature* (Londen etc. 1997); David Lowenthal, *George Perkins Marsh. Prophet of conservation* (Seattle en Londen 2000).

⁸ George Perkins Marsh, *Man and nature. Or, physical geography as modified by human action* (New York 1864; daarna vele malen herdrukt).

boosdoener is de mens, in allerlei gradaties en op allerlei niveaus. Het boek maakte bij verschijnen grote indruk en werd diverse talen vertaald.⁹ Na Marsh heeft het lang geduurd alvorens de mondiale draad weer als eenmanswerk werd opgepakt. Pas in 1992 verscheen Pontings *A green history of the world*, nog steeds een van de eerste werken waaraan we denken als we een overzicht willen raadplegen van de lotgevallen van onze voorouders in hun omgang met het milieu. Evenals bij Marsh hebben we hier te maken met een eenling die vanuit een diepe bezorgdheid over actuele (milieu)omstandigheden een werk over de historische aspecten ervan schrijft. Ondanks diverse bezwaren – zoals het ontbreken van een theoretisch kader, geen eigen onderzoek, weinig structuur – biedt het een schat aan informatie en veel stof tot nadenken.¹⁰ Hoewel historicus, vatte Ponting zijn onderwerp min of meer als een liefhebber aan. Het is bijna impressionistisch geschreven, met diverse passages waar de gevoelens van de auteur doorheen klinken.

Anderen, zoals Donald Hughes, John McNeill en Joachim Radkau, kozen voor een meer afstandelijke benadering. De eerste twee probeerden het onderwerp als een ‘world history’ te behandelen. Hiervan vind ik McNeill beter geslaagd dan Hughes. Waarschijnlijk hangt dit ook samen met de beperktere periode waarover de eerste schrijft. Hughes probeert de gehele geschiedenis in krap 250 bladzijden samen te vatten, terwijl McNeill alleen voor de twintigste eeuw bijna 400 gebruikt. Radkau, lang afwijzend ten opzichte van mondiale milieugeschiedenis, heeft zijn boek thematisch ingedeeld en probeert per onderwerp een universeel-historische blik te geven. Hij is ook betrokken bij het actuele milieudebat, en laat dat in zijn boek merken. Bovendien beweegt hij zich ook op andere historische terreinen, zodat hij een ruime kijk op de materie biedt.¹¹

Hiermee zijn lang niet alle studies die een mondiale schaal pretenderen de revue gepasseerd. Ik noem nog het werk van Sing Chew,

⁹ In 1956 verscheen als een hommage aan Marsh: William L. Thomas e.a., *Man's role in changing the face of the earth* (Chicago etc. 1956). Het omvangrijke werk (bijna 1200 bladzijden) is aan Marsh opgedragen. Vele artikelen in dit boek zijn voor ons nog steeds van waarde.

¹⁰ Ponting, *A green history*.

¹¹ J. Donald Hughes, *An environmental history of the world. Humankind's changing role in the community of life* (Londen en New York 2001); John McNeill, *Something new under the sun. An environmental history of the twentieth century* (Londen etc. 2000); en Joachim Radkau, *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt* (München 2000).

John Richards en, alweer, Donald Hughes.¹² Dat de eerste voor vijfduizend jaar ongeveer 170 bladzijden ter beschikking heeft, geeft al aan dat hij niet aan alle gebieden uit de gehele wereld evenveel aandacht heeft kunnen besteden. Behalve één hoofdstuk over China en Zuidoost-Azië is het sterk Eurocentrisch. Richards biedt een ‘series of case studies, sometimes of a particular place (...) sometimes of a particular activity’, zoals de flaptekst van zijn boek de mondiale pretenties reeds inperkt. Niettemin biedt hij een ruimere spreiding over alle gebieden van de aarde. Zo heeft hij vrij veel aandacht voor China, Japan, Midden- en Zuid-Amerika. Ook probeert hij wereldwijde tendensen aan te duiden. In een bij dergelijke veelomvattende studies onmisbare conclusie zien we een poging om een samenhang tussen de uiteenlopende gebieden en fenomenen aan te brengen. Hij is daarom overtuigender dan diverse andere auteurs die over mondiale milieugeschiedenis schrijven en bij wie een dergelijke slotsom ontbreekt. In de door Hughes uitgegeven bundel ten slotte vinden we een bonte verscheidenheid aan onderwerpen, die op diverse landen in diverse continenten betrekking hebben, maar waar geen mondiale samenhang wordt geboden.

In dit verband stuiten we op een nog onvoldoende belicht aspect: dat van niet-historici die met schijnbaar minder remmingen wereldomvattende studies over milieugeschiedenis schrijven. Te denken valt aan de spraakmakende bioloog Jared Diamond, die twee publicaties op zijn naam heeft staan waarmee hij het grote publiek heeft weten te bereiken.¹³ Milieugeschiedenis is vanwege de vele raakvlakken bij uitstek multidisciplinair, en het is dan ook de vraag of historici voor alle onderwerpen de meest aangewezen of gekwalificeerde onderzoekers zijn. Bij een dergelijke grootschalige benadering kan weinig sprake zijn van eigen onderzoek en is men aangewezen op bestaande literatuur. Bij Ponting, toch historicus, valt al op dat hij niet altijd de meest recente of relevante studies heeft gebruikt.

¹² Sing C. Chew, *World ecological degradation. Accumulation, urbanization, and deforestation, 3000 B.C.-A.D. 2000* (Walnut Creek etc. 2001); John F. Richards, *The unending frontier. An environmental history of the early modern world* (Berkeley etc. 2003); J. Donald Hughes ed., *The face of the earth. Environment and world history* (Armonk N.Y en Londen 2000).

¹³ Jared Diamond, *Guns, germs and steel. The fates of human societies* (New York en Londen 1997); idem, *Collapse. How societies choose to fail or survive* (New York 2004). In het Nederlands verschenen onder de titels: *Zwaarden, paarden en ziektekiemen. Waarom Europeanen en Aziaten de wereld domineren* (Utrecht 2000); *Ondergang: waarom zijn sommige beschavingen verdwenen en hoe kan de onze haar ondergang voorkomen?* (Utrecht 2005). Overigens maakte het werk van Diamond eveneens buiten de kring van historici indruk. Daaruit blijkt mijns inziens dat bij het grote publiek behoefte aan zulke boeken bestaat.

Voor hen die niet met Clio zijn grootgebracht, is dit risico nog veel meer aanwezig. Zowel Ponting als Diamond treft het verwijt dat hun boeken niet van een notenapparaat zijn voorzien.¹⁴ Diamond heeft dit bezwaar proberen te ondervangen door een soort beredeneerde bibliografie op te nemen, die de lezer enigszins wegwijs maakt. Anders dan Flannery houdt Diamond wel de gangbare invalshoek van milieugeschiedenis aan, dat wil zeggen: vanaf het verschijnen van de mens.

Van studies over milieugeschiedenis die een continent als één geheel tot onderwerp hebben noem ik enkele voorbeelden: de productieve Flannery heeft monografieën over twee werelddelen (Australië en Noord-Amerika) geschreven. Als ‘senior research scientist in mammology’ van het Australian Museum in Sydney begint Flannery zijn *Future eaters* al voor de aanwezigheid van de mens (‘An infinity before man’). Vervolgens laat hij Maori’s en Aborigines binnentrekken. Het laatste deel is ingeruimd voor de komst van de Europese kolonisten. Ook in het boek over Amerika ligt het begin ver voor de komst van mensen: 65 miljoen jaar geleden, met de inmiddels overbekende inslag van een meteoriet die een einde zou hebben gemaakt aan de tot de fantasie sprekende dinosaurussen. Ook Flannery behoort tot de niet-historici die zonder veel bezwaar ‘grote’ geschiedenis durven aanpakken. Het is illustratief dat de flaptekst van zijn *Eternal frontier* het boek aanprijst als ‘*natural history* at its best’ (mijn cursivering, HvZ). Aangezien de mens eerst omstreeks 13.000 jaar geleden zijn intrede op het continent deed, komt hij in het boek pas op pagina 175 (van de ongeveer 400) in beeld. De Amerikaan McCann publiceerde een betrekkelijk kort werk (circa 200 bladzijden) over de laatste twee eeuwen van Afrika.¹⁵ Dit laatste lijkt meer te pretenderen dan te bieden: na een kort exposé over de ‘physical world’ van Afrika presenteert de auteur drie case studies: Ethiopië, Ghana en Lesotho. Over de representativiteit van deze gebieden voor het gehele continent durf ik geen uitspraak te doen.

Het is opmerkelijk dat er geen samenvattende milieugeschiedenis van Europa bestaat. Hiervoor zijn volgens mij twee redenen: Europese historici zijn doordrongen van het besef dat de diversiteit van ons continent te groot

¹⁴ Zo heeft het boek van Chew een bibliografie van bijna 34 bladzijden; dat van Ponting nog geen negen.

¹⁵ Tim Flannery, *The future eaters. An ecological history of the Australasian lands and people* (New York 1995). *The eternal frontier. An ecological history of North America and its peoples* (Londen, etc., 2001). Van dit boek verscheen een Nederlandse vertaling: *Een ecologische geschiedenis van Noord-Amerika* (Amsterdam en Antwerpen 2001); James McCann, *Green land, brown land, black land. An environmental history of Africa, 1800-1990* (Portsmouth etc. 1999).

is om door één onderzoeker in één overzicht (en dan liefst ook nog onder één noemer) te worden behandeld, en zij lijden aan een sterk ontwikkelde nationale of regionale specialisatie, die een ruimere blik belemmert. Misschien is het schrijven van een Europese milieugeschiedenis voorbehouden aan een onderzoeker uit een ander werelddeel, die niet behept is met onze bedenkingen.

Dat laatste is reeds het geval met één van de weinige mij bekende voorbeelden van een fluviale milieugeschiedenis, nota bene van de meest bekende Europese rivier: de Rijn. De Amerikaan Marc Cioc, die al eerder over Duitse historische onderwerpen publiceerde, heeft met zijn studie de zin van een fluviale benadering overtuigend aangetoond.¹⁶ Hij staat zowel stil bij de infrastructurele ingrepen als bij de chemische en andere verontreinigingen die de aard van de rivier in de afgelopen twee eeuwen ingrijpend hebben veranderd. Hiermee springt een groot voordeel van de behandeling op rivierschaal in het oog: deze leent zich uitstekend voor een bespreking van zowel de stoffen die in dit milieu worden gebracht als de fysisch-geografische omstandigheden waarin dit plaatsvond. Juist een rivier als transporteur van bijvoorbeeld lozingen van rioolwater of chemisch afval biedt een handzaam kader waarin een verbrokkelde of partiële benadering kan worden vermeden.

Onder regionale studies reken ik ook de werken die over één land gaan. Daarvan zijn in de afgelopen twee decennia legio verschenen. Over Nederland publiceerden Van Zanden en Verstegen als een eerste aanzet hun 'groene geschiedenis'.¹⁷ Studies over de milieugeschiedenis van Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten (om slechts enkele landen te noemen), hetzij over aspecten daarvan, zijn in ruime mate voorhanden.¹⁸ Bij diverse Duitse

¹⁶ Marc Cioc, *The Rhine. An eco-biography, 1815-2000* (Seattle en Londen 2002).

¹⁷ J.L. van Zanden en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

¹⁸ Om een aantal te noemen: Arne Andersen, *Historische Technikfolgenabschätzung am Beispiel des Metallhüttenwesens und der Chemieindustrie, 1850-1933* (Stuttgart 1996); Ulrike Gilhaus, *"Schmerzgeschinder der Industrie". Umweltverschmutzung, Umweltpolitik und sozialer Protest im Industriezeitalter in Westfalen, 1845-1914* (Paderborn 1995); Ralf Henneking, *Chemische Industrie und Umwelt. Konflikte um Umweltbelastungen durch die chemische Industrie am Beispiel der schwermischischen, Farben- und Düngemittelindustrie der Rheinprovinz (ca. 1800-1914)* (Stuttgart 1994); Klaus-Georg Wey, *Umweltpolitik in Deutschland. Kurze Geschichte des Umweltschutzes in Deutschland seit 1900* (Opladen 1982); B.W. Clapp, *An environmental history of Britain since the Industrial Revolution* (Londen en New York 1994); John Sheail, *An environmental history of twentieth-century Britain* (Houndmills en New York 2002); John Opie, *Nature's nation. An environmental history of the United States* (Fort Worth etc. 1998); Carolyn Merchant ed., *Major problems in American environmental history* (Lexington, Mass. en Toronto 1993). Zelfs over het milieu van het in veler

verhandelingen springt de ruime aandacht voor de relatie tussen de (chemische) industrie en het milieu in het oog. Engelse en Amerikaanse auteurs proberen, elk op hun eigen wijze, een totaaloverzicht te bieden. De reikwijdte aan onderwerpen varieert derhalve. Zo besteedt Opie vrij veel aandacht aan de nationale parken, terwijl die bij Clapp ontbreken. Deze heeft op zijn beurt veel meer oog voor zaken als lucht- en waterverontreiniging. Dat deze verscheidenheid de discussie over de meest zinvolle aanpak levend houdt, behoeft geen betoog. Een breed overzicht biedt Merchant. In een van haar boeken geeft zij een exposé over een veelheid aan onderwerpen uit de milieugeschiedenis van haar land. Zoals in de serie *Major problems* gebruikelijk is het een mengeling van essays en originele documenten. Bij haar ligt het begin bij het contact tussen de oorspronkelijke bewoners en de Europese nieuwkomers. Uit de documenten blijkt bijvoorbeeld dat Thomas Jefferson zich al bezighield met de uitputting van de grond als gevolg van de teelt van tabak, en dat de nadelige milieugevolgen van de goudwinning aan het eind van de negentiende eeuw niet onopgemerkt bleven.

Van het insulaire niveau noem ik één voorbeeld: de studie over de lotgevallen van Nauru, het eiland dat het twijfelachtige voorrecht van het bezit van rijke voorraden fosfaten kende.¹⁹ Hier komen we een aantal elementen tegen die we buiten Europa steeds weer in de milieugeschiedenis ontmoeten: uitbuiting door koloniale machten, en (totale) plundering van de aanwezige natuurlijke rijkdommen. Het resultaat is in het geval van Nauru een maanlandschap waar vrijwel geen leven meer mogelijk is – in ieder geval niet het soort leven dat er van oudsher voorkwam. In dit boek wordt de zinnelijke waarde van de ontwikkelingen op één eiland benadrukt.²⁰

Over het lokale niveau, dus studies over steden en dorpen, is een vloed aan publicaties verschenen. Hier zullen slechts enkele de revue passeren. Bij de bespreking van de drie milieumedia (water, bodem en lucht) zullen bovendien nog andere lokale studies aan bod komen. Heel wat werken in deze categorie zijn ter gelegenheid van een speciale gebeurtenis

ogen zo schone Zwitserland is een geschiedenis gepubliceerd: François Walter, *Les Suisses et l'environnement. Une histoire du rapport à la nature* (Carouge 1990). Een Duitse vertaling verscheen in 1996: *Bedrohliche und bedrohte Natur. Umweltgeschichte der Schweiz seit 1800* (Zürich 1996).

¹⁹ Carl N. McDaniel en John M. Gowdy, *Paradise for sale. A parable of nature* (Berkeley etc. 2000).

²⁰ Ook binnen Europa heeft dit verschijnsel zich voorgedaan, bijvoorbeeld bij het vervullen van de vrijwel onverzadigbare behoefte aan boomstammen die de Nederlanders van de zestiende tot en met de achttiende eeuw tentoonspreidden.

tot stand gekomen, zoals de totstandkoming van een vuilverbrandings-installatie, het jubileum van de gemeentereiniging of de dienst Openbare Werken. Het betreft dan studies die in opdracht zijn uitgevoerd. Twee voorbeelden zijn de boekjes over het afval in Alkmaar en de riolen in Tilburg.²¹ Dergelijke zeer gerichte onderzoeken hebben het voordeel dat ze de problemen waarmee men in het verleden te kampen had zeer nabij kunnen maken, zeker voor de plaatsgenoten. In verband met het beoogde lezerspubliek moet de diepgang soms enigszins afwijken van het gangbare.

‘Soorten’ milieu

Van de tweede benadering, die betrekking heeft op de diverse associaties die de term ‘milieu’ oproept, vinden we vooral studies over de drie media (water, bodem en lucht). Het *groene* milieu heeft nauwe verwantschap met biologische geschiedenis. In deze bundel is het artikel van Boomgaard daarvan een voorbeeld. Zijn klacht over de geringe belangstelling bij historici voor de geschiedenis van dieren onderschrijf ik niet. Uit recente eigen ervaring weet ik dat het samenstellen van een themanummer over mensen en dieren in het verleden niet te kampen had met een gebrek aan auteurs.²² De tijgers van Boomgaard passen bij vele andere studies over (het uitsterven van) uiteenlopende diersoorten. Vooral vogels trekken in dit opzicht de aandacht. Zo zijn de lotgevallen van de Dodo in een aantal studies beschreven.²³ Voor de acties van onze prehistorische voorouders be-

²¹ G.N.M. Vis, *Van ‘vuiliscuyl’ tot Huisvuilcentrale. Vuilnis en afval en hun verwerking in Alkmaar en omgeving van de middeleeuwen tot heden* (Hilversum 1996); Henk van Doremalen, *Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel* (Tilburg 1993).

²² *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* 2004 [2005]: Mensen en dieren in het verleden. Wegens een overschot aan artikelen zal in een volgend nummer zelfs nog een katern over hetzelfde onderwerp worden gevuld. Tevens zijn monografieën over deelonderwerpen verschenen, zoals Ignaz Matthey, *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum 2002); Joop Jukema, Theunis Piersma, Jan B. Hulscher e.a., *Goudplevieren en milsterflappers. Eeuwenoude fascinatie voor trekvogels* (Ljouwert en Utrecht 2001). Recent over vissen: Liesbeth M. Helmus red., *Vis. Stillevenen van Hollandse en Vlaamse meesters, 1550-1700* (Utrecht 2004). De publicaties in de volgende noten weerleggen eveneens deze sombere visie.

²³ David Quammen, *The song of the Dodo. Island biogeography in an age of extinctions* (New York 1996) (Voor de goede orde: dit boek gaat niet alleen over de Dodo); Errol Fuller, *Dodo. From*

staat al geruime tijd belangstelling. Indrukwekkend is de bundel over het uitsterven van diersoorten in het Kwartair. Droomdenkbeelden over de primitieve wilde, casu quo prehistorische mens, die in idyllische harmonie met de natuur om hem/haar heen leefde worden daarin op niet mis te verstane wijze gecorrigeerd.²⁴

Nog steeds is het werk van Thomas een referentiepunt voor een beschouwing van onze omgang met de natuur, ook al is het inmiddels ruim twintig jaar oud. Over de Nederlandse omstandigheden verscheen enkele jaren later de studie van Davids.²⁵ Bij beide auteurs is de ambivalente houding jegens onze medeschepselen leidraad. Niet onvermeld mag het boek van Crosby blijven, ook al gaat dat niet alleen over dieren.²⁶ De studie van Dunlap toont aan dat de belangstelling voor dit onderwerp niet tot Europeanen beperkt blijft.²⁷ Ook hierin speelt het denken over onze omgang met de ons omringende fauna een belangrijke rol. Korthedshalve vermeld ik slechts dat aan het voorkomen van planten in het verre verleden vooral door archeologen vele onderzoeken zijn gewijd.

Als een specifieke vorm van groene geschiedenis kunnen we die van de bosbouw zien. Ook al hebben de bosbouwers zich in het verleden lang niet altijd volgens de natuurwetten, zoals de beperkingen die grondsoorten aan gewassen stellen, gedragen en bijvoorbeeld boomsoorten geplant op plaatsen waar zij niet thuishoorden, het groene aspect van de werkzaamheden die in deze branche werden verricht staat buiten kijf. Het artikel van Oosthoek laat voorbeelden zien van aanpassingen die de natuur de bosbouwers oplegde en is daarmee een toonbeeld van de natuur die de cultuur haar grenzen stelt.

Hoort klimaatgeschiedenis ook onder het groene milieu? Over die vraag is discussie mogelijk. Niet over de vraag of het klimaat de cultuur beperkingen oplegt. Sinds Buisman heeft klimaatgeschiedenis zich een plaats binnen het historische bedrijf verworven – zonder nu speciaal tot de

extinction to icon (Londen 2002); Jan den Hengst, *De Dodo. Portret van een pechvogel* (Marum 2003).

²⁴ Paul S. Martin en Richard G. Klein eds., *Quaternary extinctions. A prehistoric revolution* (Tucson 1984).

²⁵ Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England, 1500-1800* (Londen 1983); en Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989).

²⁶ Alfred W. Crosby, *Ecological imperialism. The biological expansion of Europe, 900-1900* (Cambridge etc. 1986). Het boek kende sindsdien vele herdrukken.

²⁷ Thomas R. Dunlap, *Saving America's wildlife. Ecology and the American mind, 1850-1990* (Princeton, N.J. 1988).

milieugeschiedenis te worden gerekend.²⁸ In het artikel van Heidinga lezen we over een lange periode van droogte in de tiende eeuw en de gevolgen die daaruit voor de nederzetting ‘Oud-Kootwijk’ voortvloeiden. Anders dan de huidige zorgen over menselijke beïnvloeding van het klimaat – dat wil zeggen: de mens als ‘dader’ – waren de bewoners van de Veluwe in die eeuw juist het ‘slachtoffer’ van de invloed van het klimaat.

Over de toestand van water, bodem en lucht (het *grijze* milieu) in het verleden zijn talloze studies verschenen. Ook hiervan kan ik slechts een kleine selectie van de monografieën bieden. In Engeland verscheen ruim twintig jaar geleden het baanbrekende werk van Wohl, waarin de toestand van water en lucht een belangrijke rol speelde.²⁹ Het vallen en opstaan, de vele wetten die werden uitgevaardigd en steeds weer te kort bleken te schieten – het is fascinerende, maar geen opwekkende lectuur. Veel medische geschiedenissen van plaatsen of landen bevatten hoofdstukken over openbare hygiëne, die als milieugeschiedenis kunnen worden gezien. Ik noem slechts twee studies over de cholera, omdat de relatie met (vervuild) water hier zeer nauw is. In 1987 publiceerde Evans zijn onderzoek over de cholera in Hamburg, waar in 1892 de laatste grote uitbraak van deze ziekte in Europa plaatsvond. In 1990 verscheen de studie van ’t Hart, die de cholera in Utrecht gedurende de negentiende eeuw beschrijft.³⁰ Voor beide boeken geldt dat de toespitsing op één plaats de mogelijkheid biedt om de uiteenlopende aspecten die met het optreden en het bestrijden van deze ziekte samenhangen, beter tot hun recht te laten komen.

In Engeland verschenen fraaie studies van Hamlin over het onderzoek naar de waterkwaliteit.³¹ Ook over waterkwaliteit, maar dan vanuit een geheel andere invalshoek, gaan de boeken van Wood en Luckin over de Thames.³² Aangezien deze zich vooral richten op het water en op de wijze waarop dit als vehikel voor afvoer werd gebruikt, beschouw ik ze niet als riviergeschiedenissen in een ruime context. Anders dan we in het waterrijke Nederland zouden mogen verwachten kan ons land niet bogen

²⁸ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, 4 delen (Franeker 1995-2000).

²⁹ Anthony S. Wohl, *Endangered lives. Public health in Victorian Britain* (Londen etc. 1983).

³⁰ Richard J. Evans, *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years, 1830-1910* (Londen etc. 1987); P.D. ‘t Hart, *Utrecht en de cholera, 1932-1910* (Zutphen en Utrecht 1990).

³¹ Christopher Hamlin, *What becomes of pollution? Adversary science and the controversy on the self-purification of rivers in Britain, 1850-1900* (New York en Londen 1987); idem, *A science of impurity. Water analysis in nineteenth century Britain* (Bristol 1990).

³² Leslie B. Wood, *The restoration of the tidal Thames* (Bristol 1982); Bill Luckin, *Pollution and control. A social history of the Thames in the nineteenth century* (Bristol en Boston 1986).

op zelfstandige publicaties waarin de kwaliteit van het oppervlaktewater in het verleden het thema vormt. Wel wordt hieraan in tijdschriftartikelen of hoofdstukken in werken met een andere strekking aandacht besteed, maar geen (samenvattende) overzichten die het gehele land bestrijken.³³

Hoewel in heden en verleden de aandacht voor bodemverontreiniging, zeker in Nederland, sterk is achtergebleven bij de belangstelling voor de verontreiniging van water en lucht, wordt juist over dit onderwerp in ons land veel onderzoek gedaan. Dat heeft te maken met de schok van 'Lekkerkerk', die de 'wet van de stimulerende verwaarlozing' in werking zette. Bij de vele bodemsaneringsoperaties die daarop volgden behoorde ook historisch bodemonderzoek te worden verricht. Na enige mislukkingen bleek de opdrachtgevers dat historici daartoe het best geëquipeerd waren. Een aantal historische onderzoeksbureaus heeft zich in deze tak gespecialiseerd, en daarmee een onverwachte bron van werkgelegenheid voor geschiedkundigen aangeboord. De meeste onderzoeken mondden uit in ambtelijke rapportages, maar tot nu toe heeft één geleid tot een academisch proefschrift.³⁴ Dit type historisch onderzoek onderscheidt zich in twee opzichten van het gangbare: het wordt in opdracht uitgevoerd en is uit zijn aard sterk op praktische, bruikbare resultaten gericht, en het feit dat stoffen in de bodem lang bewaard blijven geeft extra mogelijkheden tot onderzoek. Niet alleen het raadplegen van documenten of eventuele nog levende getuigen, maar ook nasporingen in de aarde zelf behoren ertoe.

Als een aparte categorie bij de paragraaf bodem zouden verhandelingen over afvalverwijdering aan de orde behoren te komen. Tenminste tot in de twintigste eeuw leidde immers de wijze waarop in veel landen de omgang met het vaste afval plaatsvond tot bodemverontreiniging. Voorzover het toen nog grotendeels organische huis- en straatvuil niet werd gecomposteerd of anderszins als mest werd gebruikt werd het domweg gestort. Met het veranderen van de samenstelling bleef dit de gangbare praktijk. Ook hier was vaak ernstige bodemvervuiling het gevolg. Toch reiken veel studies over stedelijke vuilverwijdering niet verder dan de grens van de gemeente. Ook overzichtswerken als *Unser Abfall aller Zeiten*, dat

³³ Te denken valt aan het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* of het *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*; Ludy Giebels, *Hollands water. Het Hoogheemraadschap Rijnland na 1857* (Utrecht 2002) onder andere de hoofdstukken 5 en 12.

³⁴ Jurgen Nieuwkoop, *Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen. De erfenis van anderhalve eeuw industriële ontwikkeling in Noord-Brabant* (Eindhoven 1993). Nadat de Geschiedeniswinkel van de Groningse universiteit zich aanvankelijk met dit onderwerp bezighield, is zijn taak overgenomen door het bureau Register, eveneens uit Groningen.

vooral over Duitsland, maar een beetje over Engeland en Frankrijk gaat, en *Waste and want* (over de Verenigde Staten) blijven binnen de bebouwde kom. Slechts het omvangrijke boek van Melosi vormt een uitzondering op deze regel.³⁵ In Nederland beschikken we over één studie die juist de ‘stortzijde’ belicht.³⁶ Niet het werk van historici maar van gedupeerden, casu quo omwonenden. In de polder Volgermeer was decennia lang Amsterdams huisvuil gestort, dat achteraf veel industrieel afval bleek te bevatten – een niet onbekend verschijnsel in de afvalbranche. Kort na de ontdekking van de problemen bij Lekkerkerk kwamen hier gifvaten aan de oppervlakte, die daar volgens de opzet nooit terecht hadden mogen komen. Ook al komt deze publicatie uit de koker van de ‘slachtoffers’, de gang van zaken wordt er zonder ressentiment in beschreven.

Over de kwaliteit van de lucht is, om me tot twee Europese landen te beperken, zowel in Engeland als in Duitsland onderzoek gedaan. Een belangrijke publicatie staat op naam van Brimblecombe, die van oorsprong geen historicus maar atmosferisch chemicus is.³⁷ Volgens de titel handelt het boek over Londen, maar het staat voor meer. Enkele jaren geleden verscheen een studie over de problemen in Manchester in de negentiende en vroege twintigste eeuw.³⁸ Gezien de vele problemen in Duitsland met de luchtverontreiniging door industrieën verbaast het niet dat in dat land vele studies over dit onderwerp zijn verschenen. Daarvan noem ik er vier. Stolberg hoort daar in één opzicht niet bij omdat hij over diverse landen (Duitsland, België, Italië) schrijft.³⁹ Het vergelijkende aspect verleent dit boek een bepaalde meerwaarde. Het boek van Spelberg kan als een handzame inleiding in de problematiek gelden. Brüggemeier gaat dieper op het onderwerp in. Samen met Rommelspacher schreef hij bovendien een specifiek op het Ruhrgebied gerichte studie. Omdat de problemen zich hier in geconcentreerde vorm voordeden, overstijgt het belang ervan de

³⁵ Gottfried Hösel, *Unser Abfall aller Zeiten. Eine Kulturgeschichte der Städtereinigung* (tweede druk; München 1990); Susan Strasser, *Waste and want. A social history of trash* (New York 1999); Martin V. Melosi, *The sanitary city. Urban infrastructure in America from colonial times to the present* (Baltimore en Londen 2000).

³⁶ Goof Buijs, Stephanie Kaars en Jeroen Trommelen, *Gifpolder Volgermeer. Van veen tot veen* (Wormerveer 2005).

³⁷ Peter Brimblecombe, *The big smoke. A history of air pollution in Londen since medieval times* (Londen en New York 1987).

³⁸ Stephen Mosley, *The chimney of the world. A history of smoke pollution in Victorian and Edwardian Manchester* (Cambridge 2001).

³⁹ Michael Stolberg, *Ein Recht auf saubere Luft? Umweltkonflikte am Beginn des Industriezeitalters* (Erlangen 1994).

regionale begrenzing. Bovendien bevat het tweede deel van het boek een verzameling documenten die niet uitsluitend op deze streek betrekking hebben. Ook al wordt hierin ook aandacht besteed aan bodem- en waterverontreiniging, de luchtvervuiling was er het meest in het oog lopend.⁴⁰

Ten slotte het *mentale* milieu. Hoe werd de leefomgeving gewaardeerd, hoe werden problemen beoordeeld, welke waarde had ‘natuur’ voor onze voorouders? De eerste publicatie die bij dit thema moet worden genoemd is *Traces on the Rhodian shore* van Glacken.⁴¹ In een prachtig breed overzicht wordt een ideeëngeschiedenis geboden die bij de oude Grieken begint en aan het eind van de achttiende eeuw eindigt. Daarin komen we zowel filosofen als natuurkundigen tegen en wordt ook aandacht besteed aan de consequenties van hun ideeën voor de natuur.

Sinds enkele jaren lijkt Glacken een opvolgster te hebben gekregen. In haar *Reinventing Eden* behandelt Merchant de plaats van de natuur in onze cultuur.⁴² Haar boek loopt door tot in onze tijd. Het is voor een deel vanuit een *gender* perspectief geschreven en biedt daarmee andere invalshoeken dan Glacken. Het is daarmee een goed voorbeeld van de variatie aan mogelijkheden die de bestudering van ideeën inzake de verhouding van natuur en cultuur oplevert. Het prettige van beide boeken is dat de auteurs zich niet bezondigen aan zweverigheden of wollige praat, maar hun onderwerp behoorlijk ‘down to earth’ hebben aangevat.

Voor een deel kwamen de zojuist gestelde vragen ook bij de bespreking van het groene milieu al aan de orde. In dit themanummer wordt het in het artikel van Kooij behandeld. Daar kunnen we zien welke waarde aan natuur (voorzover nog aanwezig in het negentiende- en twintigste-eeuwse Nederland) werd toegekend en hoe tegenwoordig hooggeschatte natuurbeschermers als Jac. P. Thijsse zich in het begin van hun carrière aan het doden van dieren voor het plezier bezondigden. Dit opstel biedt een fraaie indruk van de manier waarop de cultuur zich over de

⁴⁰ Gerd Spelsberg, *Rauchplage. Zur Geschichte der Luftverschmutzung* (Köln 1988); Franz-Josef Brüggemeier, *Das unendliche Meer der Lüfte. Luftverschmutzung, Industrialisierung und Risikodebatten im 19. Jahrhundert* (Essen 1996); Franz-Josef Brüggemeier, Thomas Rommelspacher, *Blauer Himmel über der Ruhr. Geschichte der Umwelt im Ruhrgebiet, 1840-1990* (Essen 1992).

⁴¹ Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian shore. Nature and culture in Western thought from ancient times to the end of the eighteenth century* (Berkeley etc. 1967); sindsdien diverse keren herdrukt.

⁴² Carolyn Merchant, *Reinventing Eden. The fate of nature in Western culture* (New York en Londen 2004). Voor een deel bestaat de inhoud uit eerder gepubliceerde artikelen.

‘natuur’ ontfermde. De bedreiging die er ooit van was uitgegaan werd daarmee definitief (?) naar het verleden verbannen.

In boeken als dat van de eerder genoemde Thomas komt het belevingsaspect ook al aan de orde, zij het minder gericht op het milieu als zelfstandige grootheid. Natuurbescherming en haar geschiedenis valt hieronder. Voor Nederland denken we dan vooral aan het proefschrift van Van der Windt.⁴³ Onder meer worden hierin de wijzigingen in de strategie als gevolg van externe (zoals landbouw, recreatie, stadsuitbreidingen) en interne (welke natuur willen we beschermen?) ontwikkelingen beschreven. Over de geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen schreef Caspers een proefschrift.⁴⁴ Hij gewaagt van het falen van de Vlaamse natuurbescherming in de door hem onderzochte periode.

Ruimer opgezet zijn een aantal Duitse publicaties. De botsing tussen cultuur en natuur komt duidelijk tot uiting in het boek van Dienel over de ideeën van Duitse ingenieurs over de natuur in de eerste veertig jaar van het Keizerrijk.⁴⁵ In een cruciale periode van de Duitse industriële ontwikkeling waren hun denkbeelden van groot belang. Van een geheel andere beleving gewagen de boeken van Hermand en Linse.⁴⁶ Hun helden kunnen we als tegenhangers van die van Dienel beschouwen. Het is enerzijds interessant om te zien hoe stromingen rond de vorige eeuwwisseling in de jaren zeventig van de voorbije eeuw met nieuw elan aan een tweede leven begonnen. Anderzijds heeft het ook iets deprimerends: alsof de aanhangers van dergelijk gedachtegoed historische ervaringen meenden te kunnen negeren.

Besluit

In deze luttele bladzijden heb ik niet gepoogd volledig te zijn. Behalve de vele niet genoemde monografieën en verzamelbundels zijn er legio artikelen

⁴³ Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland, 1880-1990* (Amsterdam en Meppel 1995).

⁴⁴ Thijs Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940* (Tilburg 1992).

⁴⁵ Hans-Liudger Dienel, *Herrschaft über die Natur? Naturvorstellungen deutscher Ingenieure, 1871-1914* (Stuttgart 1992).

⁴⁶ Jost Hermand, *Grüne Utopien in Deutschland. Zur Geschichte des ökologischen Bewusstseins* (Frankfurt am Main 1991); Ulrich Linse, *Ökopax und Anarchie. Eine Geschichte der ökologischen Bewegungen in Deutschland* (München 1986).

in uiteenlopende tijdschriften. Bovendien bestaan al jaren enkele specifieke vaktijdschriften. In de Verenigde Staten is dat sinds 1976 *Environmental Review* (vanaf 1990 *Environmental History Review*), dat in 1995 een Europese evenknie heeft gekregen: *Environment and History*. In het Nederlandse taalgebied kennen we vanaf 1996 het Belgisch-Nederlandse *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis*, in 1998 omgezet in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*. Een rijke bron voor literatuur blijft *Net Werk*, *Contactblad van de Stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu*, dat van 1986 tot en met 1996 is verschenen.

Uit het voorgaande is hopelijk duidelijk geworden dat de subdiscipline Milieugeschiedenis aan onderzoekers en andere geïnteresseerden veel te bieden heeft. Met het bescheiden overzicht van de literatuur over dit onderwerp heb ik willen aangeven dat er al veel is gepubliceerd. Nog veel meer vraagstukken moeten echter worden onderzocht. Er ligt, met andere woorden, nog een rijk veld aan te verrichten onderzoek braak. Moge het voor u liggende themanummer van *Leidschrift* een impuls aan verdere studies geven.